

Biological Terminology as a Source of Enrichment of Phraseology in the Ukrainian Language

Mariia Kukharchyshyn

Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor,

Department of Ukrainian Applied Linguistics

Ivan Franko National University of L'viv, Ukraine

Email: mariafilolog@ukr.net

Abstract

An essential part of the lexical fund of the Ukrainian language is terminology, which actively develops and interacts with other language subsystems. During the scientific and technological progress, biological terminology intensively penetrates into fiction and journalistic texts, colloquial speech, and also becomes one of the sources of enrichment of the lexical and phraseological structure of the Ukrainian language.

The article analyzes phraseology which originates in the field of biological sciences. Phraseologisms recorded in dictionaries are considered, as well as new phraseologisms which are on the way to phraseologization and widely used in the media, speech of ordinary speakers, fiction, but not codified in phraseological dictionaries. It is established that usually the process of determinologization takes place before the process phraseologization.

Keywords: term, biological terminology, phraseological unit, phraseologization.

БІОЛОГІЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ЗБАГАЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Марія Кухарчишин

Анотація

Суттєвою частиною лексичного фонду української мови є термінологія, яка, активно розвиваючись, взаємодіє з іншими мовними підсистемами. У час науково-технічного прогресу біологічна термінологія інтенсивно проникає в художні та публіцистичні тексти, розмовне мовлення, а також стає одним із джерел поповнення лексичного і фразеологічного складу української мови.

У статті проаналізовано фразеологізми, які своїм походженням сягають сфери біологічних наук. Розглянуто фразеологізми, зафіксовані у словниках, а також нові стійкі вислови, що перебувають на шляху до фразеологізації, тобто широко вживаються в засобах масової інформації, мовленні пересічних мовців, художній літературі, однак не кодифіковані у фразеологічних словниках. Встановлено, що зазвичай процесу фразеологізації передуює процес детермінізації.

Ключові слова: термін, біологічна термінологія, фразеологізм, фразеологізація.

Нині вагому частину лексичного фонду української мови складає термінологія. Вона пов'язана і тісно взаємодіє з іншими мовними підсистемами. Зокрема, останніми роками науковці зауважують інтенсивне поповнення фразеологічного складу терміноодинацями: “важливими компонентами нових фразеологізмів є неосемантизми – лексеми, зафіксовані у словниках, які стали вживатися з новим значенням чи то внаслідок вживання термінологічної лексики в іншій терміносфері або в загальноновживаній лексиці; чи внаслідок набуття ними певних експресивно-оцінних значень або метафоричного вживання” (Клименко, Карпіловська, Кислюк, 2008, с. 241).

О. Стишов, досліджуючи основні джерела поповнення фразеологічного складу української мови кінця XX – початку XXI століть, звертає увагу на те, що “саме різні професії, заняття і види діяльності є найпродуктивнішим джерелом творення фразеологізмів-інновацій в україномовних засобах масової інформації кінця XX – початку XXI ст. Це здебільшого влучні вислови з виробничо-професійного мовлення людей різних спеціальностей, які стали фразеологізмами внаслідок образного переосмислення” (2015, с. 36). Аналогічну думку висловлює М. Алефіренко, зазначаючи, що “яскрава образність таких неологізмів створюється одночасним уживанням у мові і фразеологізму, і його термінологічного джерела, яке виступає внутрішньою формою новотвору” (1987, с. 47).

В українському мовознавстві фразеологізмом називають “семантично пов'язане сполучення слів, що, на відміну від подібних до нього за формою синтаксичних структур (словосполучень або речень), не створюється в процесі мовлення відповідно до загальних граматичних і значенневих закономірностей поєднання слів, а відтворюється у вигляді фіксованої конструкції з властивим їй лексичним складом і значенням” (Грищенко, 2002, с. 203). Як відомо, фразеологізми є “мовними формулами, “картинами світу” із закодованою інформацією” (Ужченко, 2005, с. 6), вони відіграють важливу роль у творенні мовної картини світу, образно відображаючи матеріальне й духовне життя народу, а фіксуючись у фразеологічній картині світу, вони відтворюють мовну

свідомість носіїв відповідної лінгвокультури (Космеда, Прасол 2014, с. 77–83).

Органічним складником мовної картини світу пересічних носіїв української мови стає наукова лексика, адже розвиток науки й техніки неминуче відбивається на мовній системі.

У час науково-технічного прогресу ми стаємо свідками бурхливого розвитку біологічних наук, інтерес до галузі біології помітно зростає. Активний розвиток певної наукової сфери на вербальному рівні позначається популяризацією термінів цієї сфери. Це зумовлює швидкі темпи адаптації біологічних термінів у загальноживаній мові. Біологічна термінологія залучена і у процеси фразеотворення: в загальномовному просторі сучасної української мови натрапляємо на низку фразеологізмів, джерелом творення яких стала сфера біології. Серед них є такі, що давно увійшли до фразеологічного складу, і ті, що перебувають на шляху до фразеологізації.

Фразеологічні словники фіксують стійкі словосполучки, що виникли на основі біологічних терміносполук. Наприклад, фразеологізм *перелітний птах* має значення ‘людина, яка не затримується довго на одному місці’ (305, с. 582), він виник на основі значення терміна *перелітні птахи* – ‘птахи, які на зиму відлітають з місцевості гніздування в інші області і повертаються весною’ (СУБТ, с. 461). Такі одиниці характеризуються наявністю двох значень – в прямому значенні вони є одиницями терміносистеми, а в переносному стають новими усталеними сполуками. Ці значення актуалізуються в залежності від контексту вживання – термінного чи нетермінного. На думку науковців, у процесі фразеологізації аналітичного терміна можна виділити щонайменше три етапи: 1) “уживлення” спеціального словосполучення в нетермінний контекст; 2) переосмислення терміна й оказіональне вживання його в переносному значенні; 3) формування сталого переносного значення цієї мовної одиниці внаслідок регулярного вживання її в загальнолітературній мові (Боярова, 2011, с. 218). Тобто процесу фразеологізації передуює процес детермінізації.

Існують також фразеологізми з ключовим компонентом – терміном біології. Розглянемо деякі з них:

берегти (ховати) як зіницю ока – ‘дуже пильно’ (СФУМ, с. 265). Фразеологізм містить термін *зіниця* – ‘отвір у райдужній оболонці хребетних, крізь який світлові промені потрапляють на сітківку’ (СУБТ, с. 207). Актуалізація цього терміна зумовлена неабиякою цінністю зору у свідомості людей;

тримати руку на пульсі – ‘бути в ритмі подій’; *відчувати пульс епохи* – ‘не відставати від нових вимог життя’ (СФУМ, с. 107). Термін *пульс* у системі біологічних наук функціонує зі значенням ‘поштовхоподібні коливання стінок кровоносних судин у тварин і людини, спричинені викиданням крові з серця при кожному його скороченні’ (СУБТ, с. 462), у процесі детермінізації розширює семантичну структуру переносним значенням ‘ритм, темп чого-небудь’ (СУМ-11, т. 8, с. 387). Саме переносне значення бере участь у творенні нових фразеологізмів;

кожна жилка (жилочка) дрижить (грає, говорить, бринить, тремтить і т. ін.) / задрижала (заграла, заговорила, забриніла, затримтіла і т. ін.) – ‘хто-небудь відчуває приплив сил, енергії, завзяття, позитивних емоцій’ (СФУМ, с. 236); *кожною жилкою* – ‘дуже сильно, всім єством’ (СФУМ, с. 236) залучають до свого складу термін *жилки* – ‘судинно-волокнисті пучки, розміщені в пластинках листків, через які відбувається транспортування речовин по якій тече кров’ (СУБТ, с. 192).

з пуп’янка (з пуп’янку) має значення ‘від народження’ (СФУМ, с. 584). Термін *пуп’янок* у біологічній терміносистемі функціонує зі значенням ‘квітка брунька рослин, здебільшого відрізняється від листкових бруньок тієї самої рослини більшими розмірами й часто притупленішою верхівкою’ (СУБТ, с. 463);

викорчовувати (викорчувати) до останнього паростка – ‘знищувати, забирати і т. ін. все’ (СУМ-11, т. 6, с. 65); *пускати (пустити) паросток* – ‘1. Починати рости; 2. (в кому – чому) Проникати в свідомість, серце і т. ін’ (СУМ-11, т. 6, с. 65). Термін *паросток* має значення ‘пагони, що утворюються на дереві внаслідок проростання сліпих бруньок’ (СУБТ, с. 382);

в зародку – ‘з самого початку, на найпершій стадії розвитку’. Термін

зародок має три значення в біології: '1. Найважливіша частина насіння, що виникає із заплідненої яйцеклітини і в процесі проростання перетворюється в проросток, а далі – в дорослу рослину; 2. Організм на ранніх стадіях розвитку, який починається зачаттям, внутрішньоутробним розвитком і завершується вилуплюванням із яйця або народженням; 3. Організм, що утворився статевим шляхом із заплідненої яйцеклітини і розвивався в яйцевих оболонках або організмі матері' (СУБТ, с. 201). Утворенню фразеологізму передувала детермінізація, що спричинила появу переносного значення 'початковий стан чого-небудь, що здатне до розвитку; початок, паросток' (СУМ-20, с. 1039).

В українській мовній практиці з'явилася низка фразеологізмів з терміном *нерв*, який в біології функціонує зі значенням 'анатомічне утворення, що складається з пучків нервових клітинних волокон, оточених сполучнотканинними оболонками, забезпечує проведення нервових імпульсів, зв'язує мозок і нервові вузли з іншими органами та тканинами тіла' (СУБТ, с. 324):

бити по нервах – 'своїми діями, словами позбавляти кого-небудь душевної рівноваги, хвилювати, бентежити, дратувати' (СУМ-20, с. 158); *висотувати (висотати) нерви* – 'виснажувати кого-небудь, спричинювати знервованість' (СУМ-20, с. 369); *грати на нервах* – 'дратувати, дражнити кого-небудь, навмисне спричиняти переживання комусь' (СУМ-20, с. 677); *лоскотати нерви* – 'впливати, діяти на кого-небудь, бентежити, хвилювати і т. ін. когось' (СУМ-20, с. 1528); *нерви здають (здали)* – 'хто-небудь втрачає спокій, рівновагу, хвилюється, непокоїться та ін' (СФУМ, с. 433).

Однак кодифікаційні джерела відстають у фіксації мовних явищ і в сучасних фразеологічних словниках української мови не кодифіковано значної кількості нових фразеологізмів, джерелом живлення яких стала термінологія. Наведемо деякі приклади фразеологізмів, які виникли під впливом біології:

Сучасні ЗМІ засвідчують міграцію до корпусу фразеологізмів аналітичного терміна *нервова система*, який в біологічній терміносистемі має дефініцію 'сукупність структур в організмі тварин і

людини, що здійснюють взаємозв'язок окремих органів між собою і всього організму з навколишнім середовищем' (СУБТ, с. 508): *“В умовах наростання конфлікту між владою та суспільством останньому потрібна ефективна “нервова система”, яка б чутливо реагувала на будь-які прояви сваволі”* (ДТ, 11.05.2012); *“Інтернет – нервова система суспільства. На будь-яких вуличних акціях я, в першу чергу, бачу людей, які прийшли боротися, бо прочитали про це в Інтернеті”* (ГК, 30.11.2012). Доволі часто в позанауковому контексті такі словосполучення проходять своєрідну апробацію, їх відокремлюють лапками чи курсивом, що сигналізує про новизну вислову.

Сьогодні терміносполучення *генетичний код*, що позначає властиву живим організмам єдину систему запису спадкової інформації в молекулах нуклеїнових кислот у формі послідовності нуклеотидів (СУБТ, с. 241), стала відома не лише спеціалістам у галузі біології, а й набуває стійкого переносного значення в загальномовному лексиконі: *“Для нас усіх вишиванка – це не просто одяг, а стан душі, символ нашої державності, генетичний код українців”* (УНІАН, 18.05.2017). Неспеціалісти розуміють словосполучення *генетичний код* як ‘систему, ідею чого-небудь’.

ГМО (генетично модифікованими організмами) називають організми, генетичний матеріал яких змінено елементами штучно створених або запозичених з інших організмів ДНК завдяки методам генної інженерії. Такі організми створені неприродним шляхом, на основі цього *ГМО* називають щось несправжнє, штучне. Словосполучення *“Без ГМО”* відома сьогодні кожному пересічному мовцеві: *Написи на пляшках проголошують: “Цілюща”, “Молодильна”, “Допоможе з похмілля” або просто “Без ГМО”* (ДТ, 21 січня, 2020); *“Мені картоплі кілограм, але без ГМО”, – просить продавчиню на ринку чоловік поважного віку”* (МА, 27.08.2019).

Фразеотвірний потенціал демонструє і терміносполучення *життєвий цикл* – ‘послідовність стадій розвитку чого-, кого-небудь’, що у біологічній терміносистемі має значення ‘цикл розвитку, сукупність різних фаз чи стадій розвитку, пройшовши які, організм досягає зрілості і стає здатним давати початок наступному поколінню’ (СУБТ, с. 592):

“Життєвий цикл коаліції. Чи будуть дострокові вибори Верховної Ради навесні” (ТСН, 9.11.2015); *“Життєвий цикл батареї – 5 років, її заміна коштує 5,5 тис. доларів США”* (ДТ, № 20, 4.06.2016).

Джерелом поповнення корпусу фразеологізмів став термін *планктон*, який має значення ‘угруповання організмів (рослин, тварин і бактерій), що населяють товщу води морів, океанів і поверхневих водних об’єктів суходолу, основною ознакою є пасивне їхнє перебування у вільному плаванні, повна залежність перенесення у товщі води від динаміки водних мас’ (СУБТ, с. 415). У загальномовній практиці термін *планктон* реалізує свою семантику в переносному значенні у словосполучі **офісний планктон**. Так називають категорію дрібних офісних службовців, які не мають підлеглих, виконують не найважливішу роботу і отримують не високу зарплату, що дозволяє їм нехтувати робочими обов’язками. Тобто термін отримав негативну конотацію на основі актуалізації семи ‘пасивне перебування’: *“Прості робітники заробляють більше, ніж офісний планктон”* (ТСН, 22.08.2012). *“Упакований”* у таку форму зміст повідомлення не тільки вражає адресата, привертає його увагу, а й сприяє запам’ятовуванню таких одиниць, а іноді й перетворенню їх на нові “крилаті” слова або вислови, що закріплюються в лексиконі мови” (Клименко, Карпіловська, Кислюк, 2008, с. 97).

У молодіжному середовищі часто вживають стійкі висловлювання **“приплив адреналіну”**, **“викид адреналіну”**, які трактують як ‘підвищене емоційне збудження, приплив сил’: *“Ризикована гра з громадською думкою дає їй приплив адреналіну крутіший, ніж чоловікові мотоспорт, і стимулює завжди бути у формі”* (ДТ, 9.07.2016); *“Потужний викид адреналіну в Кремлі всі вони протавили”* (ДТ, 16.08.2013). В галузі біології адреналін має значення ‘один із медіаторів симпатичної нервової системи, гормон мозкової речовини надниркових залоз чи його штучно виготовлений аналог, який контролює цукровий обмін; підвищує кров’яний тиск’ (СУБТ, с. 35). У переносному значенні *адреналін* – ‘те, що викликає сильне збудження, хвилювання, страх’ (СУМ-20, с. 23).

Усталеного характеру набуває сполука **тримати в тонусі**: *“Завдання журналістів – тримати суспільство в “тонусі” і нагадувати, що війна*

триває” (Д, 28.09.2018). Переносне значення ‘загальний рівень настроєності, характер настрою чого-небудь’ (СУМ-11, т. 10, с. 192) виникло на основі значення терміна *тонус* – ‘стан тривалого скорочення або напруження м’язів і тривалого збудження нервових центрів, без виявів стомлюваності’ (СУБТ, с. 551).

Широко побутує в загальнономовному просторі української мови словосполука “*кожною клітиною (тіла)*” – ‘глибоко, всепроникно’: “*Кожною клітинкою відчував підтримку нашого народу*” (С, 18.09.2020); “*Інструктор-підривник кожною клітинкою відчув, що таке війна*” (ДТ, 30.11.2018). Значення фразеологізму мотивує термін *клітина* – основна структурно-функційної одиниця живих організмів, що лежить в основі будови, відтворення, розвитку і життєдіяльності всіх рослинних і тваринних організмів (СУБТ, с. 239).

В біології *клітинний рівень життя* – це рівень організації, властивості якого визначаються клітинами, з їх складовими компонентами та їхньою участю в процесах перетворення речовин, енергії та інформації. Усталюється словосполука *на клітинному рівні*: “*Щоразу на клітинному рівні я відчуваю відразу*” (Г, 29.07.2017); “*Його ген репресованих, подібно до мого, на клітинному рівні не сприймає сходу як понятійного апарату, навіть якщо він і є частиною твоєї країни проживання*” (Д№1). Незвичне середовище функціонування терміносполуки, поєднання зі словами іншого регістру, зумовлює нестандартність та оригінальність вислову та сприяє його запам’ятовуванню.

Отже, біологічна термінологія є одним із джерел фразеологічних новотворів української мови. Виявлено стійкі сполуки, термінного походження, що вже увійшли до фразеологічного фонду й кодифіковані у словниках і такі, що перебувають на шляху до фразеологізації та потребують кодифікації.

Література

- Алефіренко, М. Ф. (1987). Народжені й оновлені сьогоденням. Культура слова. Вип. 33. С. 46–51. Київ.
- Боярова, Л. Г. (2011). Фразеологізація термінологічних словосполучень. Збірник наукових праць на пошану професора Володимира Семеновича Калашника. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. С. 217.
- Грищенко, А. П. (2002). Сучасна українська літературна мова. Київ.
- Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. (2008). Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі: монографія. Київ: Видавн. Дім Дмитра Бураго. 336 с.
- Космеда Т. А., Прасол О. П. (2014). “Політичний” фразеологізм у мовній свідомості галичан і поляків: проблема трактування. Вісник Дніпропетровського університету. № 11, с. 77–83.
- СТИШОВ, О. А. (2015). Основні джерела поповнення фразеологічного складу української мови кінця ХХ – початку ХХІ століть. Мовознавство. № 1. С. 33–46.
- Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. (2005). Фразеологія сучасної української мови: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. Луганськ: Альма-матер. 400 с.

Список джерел ілюстративного матеріалу та їх умовних скорочень

- Г – газета “Главком”. URL: <https://glavcom.ua/>;
- ГК – газета “Галицький кореспондент”. URL: <https://gk-press.if.ua/>;
- Д – газета “День”. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/>;
- Д№1 – О. Дроздов. № 1. Роман-вибух. Київ: Вид-во Анетти Антоненко, 2016;
- ДТ – газета “Дзеркало тижня”. URL: <https://zn.ua/ukr/>;
- МА – газета “Медична академія”. URL: <https://medychna-akademia.tdmu.edu.ua/>;

С – газета “Спорт”. URL: <https://sport.ua/>;

СУБТ – Словник української біологічної термінології / [ред.
Д. М. Гродзинський, Л. О. Симоненко]. Київ: КММ, 2012. 744 с;

СУМ-11 – Словник української мови: В 11-ти т., Київ 1970–1980, т. 1–11;

СУМ-20 – Словник української мови online. ТОМИ 1-10 (А-
О́ЯСНЮВАТИ) / <https://sum20ua.com/>;

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / відповідальний ред.
Винник В. О. Київ: Наукова думка, 2003. 788 с;

ТСН – сайт передачі “ТСН” телеканалу “1+1” . URL: <https://tsn.ua/>;

УНІАН – інформаційна агенція “УНІАН”. URL: <http://unian.net/>.

